

Alföldy Jenő

A LÉLEK HŰS TÁRGYILAGOSSÁGA

*„Hátrálnom kellett közelükből: mindet
nem fogta össze csak messzibb tekintet.
Fölhúzódtam a kert felé, a fáig
s lelkemben is hűs tárgyilagosságig.”*

(Illyés Gyula: A reformáció genfi emlékműve előtt)

A zord valóság birodalma: így jellemezhetném azt az *Oroszországot*¹, amelyet Illyés Gyula írt le 1934-es, főként az év nyári hónapjaiban végigjárt, mintegy tízezer kilométert kitevő tanulmányútján. A tapinthatóan érzéketes, a mindenkori Illyés személyességével megjelenített, földrész nagyságú ország gyakran ijesztő, de részvétet keltő mélységekbe enged pillantani az olvasót. A világtól elzárt uniót akkoriban nyitották meg valamelyest a nyugati érdeklődők előtt, amikor már volt mit mutogatni nekik, főként a gigantikus nehézipari teljesítményekből és a cári időkben kitalált, kirakati mutogatásra szánt „Patyomkin-falvakból”.

A beszámolóból először a napi sajtóban jelentek meg részletek itthon. Az 1934-es év végén az író a Nyugat Könyvkiadónak szerkesztette irodalmi művé rögtönzött jegyzeteiből, utazási élményeiből, szociográfusi megfigyeléseiből és kommentárjaiból összeállt följegyzéseit. Ez az új kiadás azonban lényegesen bővebb az eddig megjelent változatoknál. Az *Útirajzon* kívül tartalmazza az utazás és az arra alkalmat adó, világese ménné duzzadt első szovjet írókongresszus előtti és közbeni tapasztalatokról frissiben papírra vetett vázlatot *Naplójegyzetek* címmel. A filológiai teljesség kedvéért kiegészül a *Levelek* gyűjteményével. A szinte napi rendszerességgel postára adott üzeneteket első feleségének, Juvancz Irmának címezte Illyés. A néhány soros levelek nemcsak a házaspár akkori, jól temperált érzelmi kapcsolatát szolgálták: az írói megfontolás arra is kiterjeszthető, hogy a diktatúrává szilárdult hadikommunizmus idején könnyen „eltűnhettek” az idegen szemektől

---

1 Illyés Gyula: *Oroszország*. Budapest, 2019, Magyar Napló Kiadó.

elzárt övezetek demarkációs vonalait áthágó, kíváncsi látogatók. A láthatatlan limeszeket a minden iránt érdeklődő, kockázatot vállaló Illyés Gyula minduntalan átlépte. A biztonság kedvéért is érdemes volt az író utazói cikázásait otthonról követhetővé tenni.

A könyv Illyés Mária és Babus Antal tanulmányával egészül ki. Az író leánya értékes összefüggéseket tár föl édesapjának mint a munkásmozgalom „útitársának” a moszkvai emigránsokká lett írókkal diákkora óta fenntartott – és a *Kora Tavasz*ból, a *Hunok Párizsban* vagy a *Beatrice apródjai* lapjairól és máshonnét ismert – kapcsolatairól. Így lett a könyv háromrészes, fényképekkel bőven illusztrált, széles kor- és körkép.

Illyés az oroszországi tanulmányútja idején két hónappal elhalasztott szovjet írókongresszus meghívottjaként járta az országot. A két hónapnyi halasztás révén nyert várakozási időt telhetetlen ismeretvágygal használta föl írói, szociográfusi céljaira. Legfőbb érdekében állt, hogy tanulmányozza a mezőgazdaságban, főként a kolhozokban bevezetett újításokat. Hátha valamit okulhat az ugyancsak kisémmizett magyar agrárnépesség majdani javára. Tudta, hogy a kulákok (béreseket dolgoztató, földtulajdonos gazdák) módszeres üldözése folyik a bolsevista hatalom létezése óta; tizenkilencben itthon is látta ennek jeleit. De ennek következményei – szovjet nagyságrendben! – az ő számára is mellbevágók és lehangolók voltak. Rengeteg kényszermunkára fogott rabot, koldust, nyomorultat látott, lopásból, koldulásból tengődő gyereket is bőven, megtört férfiakat, sokszorosan megalázott és elhagyott asszonyokat. Beletörődést és oktalan reményt is. Föltűnt neki a családok szétesése, az emberi közösség alaprétegének leértékelődése. Ugyanúgy szemet szűrtak a dolgozó munkások falanxszerű munkahelyei, sivár és szűkös sorházai. Az író azt figyelte fáradhatatlanul, mi az, amiből a magyar föld művelői, a mezőgazdaság kisémmizettjei számára elleshet valamit az új szisztémából, de csak a régi, 1919-ben már leszűrődött tanulsága erősödött meg: a parasztság tulajdon nélkül nem érzi magát érdekeltnek a föld megművelésében, az állattartásban és az istentelenségben. Összetettebb, józanabb változatokon töprengve kereste azt a „harmadik utat” (Németh László szava), amelyen az emberséges és demokratikus nemzeti szempontok is érvényesülnek az új szisztémában. Az irodalmi „aktivizmus” korszakán már túl jutott, Kassák köréből kikerülve a Babits- és Móricz-féle Nyugathoz közeledett.

Főként ezért érték csípős megjegyzések, kínos elhallgatások, neheztelések az emigráns baloldali írók részéről.

Demokratikus elveihez kapcsolható az oroszországi egyházak, mindenekelőtt a legnépesebb pravoszlávok helyzetének érzékletes rajza. Már a puszta számok föbe kólintanak. Moszkvában az ezret jócskán meghaladó templomokból a forradalom utáni másfél évtizedben csak hetven működött. A többit vagy ledózerolták, vagy szerelóműhelynek, raktárnak, mozinak használták. Illyés Gyula nem tartozott saját, római katolikus vallásának buzgó követői közé, de hívó volt a maga racionalista módján, és tisztelte vallásos felebarátait, akkor is, ha nem minden tetszett neki szokásaikból. Ő is elképedt (mint jómagam a hetvenes években Zagorszk híres templomában), hogy a hívek nemcsak térden csúszva hányják a keresztet, hanem szinte nyavalyatörősként viselkednek: úgy vágódnak hasra a kövezeten, ahogy mások ennek gondos elkerülésére vigyáznak, nehogy megsérüljenek. A látvány egyik jellegzetes tünete az orosz lelkületnek. Önvád és a megalázkodás lelki szükséglete ez, melyen az ön-szembeköpő kommunista „önkritika” éppúgy nem változtatott, mint a józan ész intelmei. Ennél is megdöbbentőbb az, ami az egyházi emberekkel történt tizenöt év alatt, a szibériai kényszermunkától a kivégzéseikig.

Furcsa érzés tölti el az olvasót, hogy milyen emberek társaságában fordult meg Illyés, főként a nagy utazás Moszkvában töltött napjain. Egyrészt a fiatalkori, 1918–19-es forradalom diákkori emlékei meg az aktivista költészet korszaka elevenedett föl benne, másrészt az oroszul nem tudó költő sok mindentről értesülhetett az emigráns magyarok köreiben. Sok régi ismerősével találkozott, baloldali írókkal, hírlapíróval, politikussal. Különös érzés fog el, amikor Illyést olyan megrögzött internacionalisták között képzelem el, akiktől egy világ választja el őt, a magyar nemzet és nép egyik legjelentékenyebb hangadóját. Az erőszakos nemzetköziség megszállottai, bár ők maguk polgári származékok voltak, a magyarságot proletárokként óhajtották egységesíteni, és mélyen megvetették a parasztot s a hagyománytisztelő középosztálybelit. Ezt a – szerencsére önfegyellemmel fölvertézt – Illyés előtt sem rejtették véka alá. Az ismerős nevek között (Illés Béla, Komját Aladár, Hidas Antal, Zalka Máté, Kahána Mózes, Barta Sándor, Wessely László) felbukkan a tanácskormány hírhedt fővezére, Kun Béla is. Illyés

Mária kiegészíti édesapjának és a politikusnak moszkvai találkozását egy-egy másik műből való, részletesebb megvilágításával. A kínos részleteket is fölillantó beszélgetés elején Illyés még nem ismeri föl a köpcös alakban Kun Bélát, de amikor megtudja, hogy kivel áll szemben, hírből már tudja: félelmetes tömeggyilkossal társalog. És nemcsak az ellenforradalmárnak tartott magyar százak és százak kivégzetése okán ítélhető meg ilyen súlyosan. A pár évvel később, a húszas évek elején zajló krími háborúban tízezernyi vagy még több élet kioltásáért is felelős. A rémítő adatot az alaposan fölkészült Babus Antal erősíti meg a könyvhöz csatolt összefoglaló tanulmányában. Illyés rezzenéstelenül írja le: a népbiztos könnyezve beszél a hazai mozgalom vert helyzetéről.

A moszkvai emigráns íróknál is nagyobb figyelmet szentelt Illyés a szovjet kulturális életre. Méltó volt arra igencsak, hogy nem sokkal hazatérése után egy világirodalmi antológiásorozatnak a modern orosz novellisztikát bemutató kötetét ő állítsa össze és lássa el kísérő tanulmányával. Mint amott, az *Útirajzban* is legelevenebb esszéinek stílusában írta meg a honi olvasók tájékoztatására például az 1919 utáni orosz drámáról eligazító véleményét. Íme egy részlete: „Az új orosz színiirodalom is a vígjátékban érte el először az irodalmi nívót. A szellem, úgy látszik, a kajánság gyökerein búvik át egyik korszakból a másikba. Az oroszoknál ebből a gyökérből fakadt a legelevenebb, legpompásabb flóra, nemcsak a színpadon, de a mozivásznon és az irodalomban is. A régi társadalom gúnyolása után egykettőre elérkeztek a magukéhoz. A darabok jó része persze meghajlik az új világszemlélet előtt, utolsó jeleneteikben még egy-két agitációt is eldörögnek – de a közönség nem ezért tódul a színházakba. A közönség nevetni akar (...)” Megkönnyebbülni, mindenáron; saját kifiguráztatása árán is. Oroszországban a forradalom óta olyan vígjátékírók működtek Moszkvában és más művelődési központokban, mint Ilf és Petrov, Katajev, Bulgakov. Ez bizony – ha csak a krémjét nézzük – világirodalom, nem egészen méltatlan a hőskorhoz, Gogolhoz, Csehovhoz, a vidám regényeket író Szolovjovhoz. A komorabb színekről Gorkij gondoskodott. Paszternákot, az elbeszélőt azért említem meg, mert Illyés nagy megbecsüléssel emlékezik meg személyéről és művészetéről. Elgondolkoztatott, hogy Solohov és Alekszej Tolsztoj nevét a szerző

nem írja le, Majakovszkijét sem szívesen, csak annyit, hogy Lenin ki nem állhatta. Őt, akitől (p)füjtük hatodikban (1951-ben), hogy „Lenin élt, Lenin él, Lenin élni fog”. Ellenben fölismeri Bulgakovban a zsenit, aki majd halála után lesz világhírű, de Illyéssel való találkozásakor már játsszák a színházakban az író *Turbinék napjai* című, *A fehér gárda* regényéből átdolgozott színdarabot. A polgárháborút olyan fokú tárgyilagossággal ábrázolta Bulgakov, hogy az éber cenzúrát is lefegyverzete. Sztálin a diktátorok nehezen követhető szeszélyességével kezelte az író, akkor is, ha számos művét letiltották. Illyés okkal ismerte föl orosz íróársában a neki való művek szerzőjét.

Illyés Mária találón választotta az útirajzhoz és a naplójegyzetekhez fűzött írásának ezt, az Illyés Gyula művéből kiemelt címet: *A legtárgyilagósb helyzetjelentés*. Tárgyilagósnak maradni az abszurditás, a vakhit és a mindent elszürkítő, önnemző bürokrácia közepette. Nem csoda, hogy az egyébként egészen más stíluselveket (az abszurdot) valló Bulgakovban fölismerte a rokonlelket. Az „új tárgyilagósság” esztétikájával rokonszenvezett, így lett ellenfeleinek is cáfolhatatlan.

A meghívott külföldi írók közül személyesen Malroux-val időzött legtöbbet; őt még párizsi körökből ismerte mint baloldali érzelmű író. Föltételezem, hogy vele is a tárgyilagósság igénye hozta össze. Az a méltányosság, hogy ne csak a minduntalan elébe tolaó rosszat vegye észre a nép naiv lelkesedésében vagy „ázsiai” beletörődésében.

A múzeumlátogató, minden művészeti ágról érdeklődő Illyés is megnyilatkozik a könyvben. Találó, de mértéktudó szavai vannak az új szovjet építészet kifacsart amerikanizmusáról, a műemlékek, a politikai szempontból kultikus festmények s az egyszer majd ledöntendő szobrok sokaságáról. A hatalmas építményekben nemcsak az eklektikus stílustalanságot veszi észre, hanem az erőt, a teljesítményt is. Nem utolsósorban azt, hogy a munkáslakások uniformizált sorháza mégiscsak különbek, mint az egykori viskók, amelyek helyén kinőttek. A vezérszólam mégis az embereké, a népszokásoké, a sorsoké. Szegénységé, felpumpált reményeké, háborúra váró, öntudatos erőtudaté. A félelem alapjaiban támadja meg a közérzetet, s régi beidegződéseket hoz felszínre a cárizmus korából. Munkájából hazafelé tartva a vigaszt kereső moszkvai ember betér a kocsmába, hogy mielőbb feloldja

szorongását néhány deciliter vodkában. Az italt szinte egy hajtásra önti magába. A csapszék küszöbén éri a megváltó fejlődés. Következik a megtántorodás, az érzelgős kitárulkozás, az első idegen bátyuskának szólítása, a lépteit szaporábbra vevő nők után küldött fütty, s az elnyújtottan hangzó danolás. Ez mindenütt előfordul a külvárosi negyedekben, de az oroszokba még mélyebben betáplálva, a történelmi szenvedésadaghoz igazítva.

Illyés könyvének egyik legkedvezőbbben fogadott része a nyelvrokonainknál tett látogatásairól szól. Az itthoniak izgalommal teli érdeklődéssel forgatták a remeklő írói tálalásban kapott információkat. Ilyenek lehettek eleink, amikor az ázsiai pusztákon, mocsárvidékeken fölkerekedtek, és idővel hunnal, törökkel keveredve ugyan, a Kárpátok hegláncán túl kerestek maguknak hazát. A keskeny szemű, lapos arcú ugor rokon népek hajlékaiban elvegyülve Illyés tündérien írja le azt a beszélgetést, amelyet a messzi nyugatról jött utazó és a helybeli őslakók között folyik. Illyés jól ismerte az ősi nyelv hasonlóságait, és kedvtelve sorolta azokat a szavakat, amelyek fölismerhetőn azonos gyökerűek a magyar és különösen az osztják, vogul, votják vagy mordvin nyelvben. A félnomád nyelvrokonok csodálkozva és nekilelkesülve ismételtetik a példákat. Szeretni valón gyermekiekké válnak.

Maguk az oroszok és más nemzetiségűek is kedvesek, barátságosak a maguk mindennapi módján. Csak érzelmeik kiszámíthatatlanok az idegenek másságának hatására. Illyés azonban megnyerő, jó humorú, ha kellett, furfangos egyéniség volt; személyét bárhol bizalom, érdeklődés fogadta.

Be is vallhatom: ebben a terjedelmes, több rétegű, világrésznyi területet felölelő népismereti könyvben a rengeteg szereplő, a temérdek érdekesség, újdonság, a múltba és jövőbe pillantó társadalmi és tárgyi jelenség közepette *magá az író* érdekelt legjobban.